تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى

(1)

1988

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى
تۇرپان شەھەرلىك كومىتېتى تۈزدى

كىرىش سۆز

يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە نەشىر قىلىش ھەر دەرىجىلىك سىياسى كېڭەشلەر خىزمىتىدە ناھايىتى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شۇنداقلا ئۇ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ ياش ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەش، ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ ۋەتەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇنىڭدەك جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى ساھە زاتلىرىنى تېخىمۇ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى ئۇرغۇتۇپ كەڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسېپىنى قۇرۇشتىكى مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شەھىرىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشىر قىلىش خىزمىتى قىرىنداش ناھىيە،شەھەرلەرگە نىسبەتەن كېچىكىپرەك باشلاندى. «تۇرپان تارىخ ماتېرىياللىرى» 1 ـ سانىنىڭ توپلاپ، رەتلەپ نەشىرگە تەييارلىنىشى شەھەرلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى ۋە يېقىندىن ياردەم بېرىشى، شۇنداقلا بۇ خىزمەتنى ئىشلىگۈچى يولداشلارنىڭ كېچە ـ كۈندۈزلەپ ئىزدىنىپ جاپالىق ئىشلىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ.

بۇ سانىمىز «تۇرپان شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە

ئاساسىي ئەھۋالى »، «تۇرپاننىڭ قىسقىچە تارىخى»، «تۇرپان مەدەنى-
يىتى»، «1930 - يىللاردىكى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن
ئەسلىمە»، «1947 - يىلدىكى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن
ئەسلىمە» قاتارلىق 7 باپ، 27 پاراگرافنى ئۆز ئىچىگە ئالغان
بولۇپ بۇنىڭدا تۇرپان شەھرىنىڭ مىلادىدىن 6 - 7 مىڭ يىل-
لاردىن بۇرۇنقى تاش قوراللار دەۋرىدىن شىنجاڭ ئازاد بولغانغا
قەدەر قىسقىچە تارىخى كىرگۈزۈلگەندىن سىرت تۇرپاننىڭ قەدىمقى
ۋە يېقىنقى زامان مەدەنىيەت - مائارىپ تەرەققىيات ئەھۋالى
كۆرسىتىلدۇ. ئۇندىن باشقا تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ 30 - يىل-
لاردىكى ۋە 47 - يىلدىكى قوزغىلاڭلىرىدىن ئەسلىمە ۋە مەش-
ھۇر ئاسارە - ئەتىقىلەر، ئۇيغۇرلار ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ كىرگۈزۈل-
دى. بۇ تارىخىي ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەش، نەشرگە تەي-
يارلاشتا تۇرپان تارىخىدا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقەلەرگە باشتىن - ئا-
خىر بىۋاستە قاتناشقان ھەم ئاساسلىق رول ئوينىغان كىشىلەر
بىلەن كۆپ قېتىم سۆزلىشىش، بىر جايغا يىغىپ سۆھبەت يىغىنى-
لىرى ئۇيۇشتۇرۇش ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەسلىمە يازغۇ-
زۇش قاتارلىق ئۇسۇللا قوللىنىلدى. شۇ ئاساستا مۇناسىۋەتلىك
تارىخىي ماتېرىياللاردىن ۋە تۇرپان تارىخىغا ئائىت ئاپتورلارنىڭ
ئېلان قىلغان ماقالىلىرىدىن تولۇقلاش ئاساسىدا پايدىلىنىپ، رەت-
لىنىپ بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە قىلىنغاندىن كېيىنمۇ يەنە كۆپ قې-
تىم مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ئاڭلىتىپ تولۇقلاش ئاساسىدا پىكىر
ئېلىندى. پىكىر ئېلىش جەريانىدا سەيپۇللايوپ، ئىبراھىم مۇتىئى،
رەجەپ توختى، باۋدۇن يۇسۇپ، ئەيسا نىياز قاتارلىق يولداش-
لار ۋە ۋىلايەت، شەھىرىمىزدىكى مەسئۇل يولداشلار قىممەتلىك
پىكىرلەرنى بەردى. بۇ يولداشلارغا كۆپلەپ رەھمەت ئېيتىمىز.

شۇنداقتىمۇ تەجرىبىمىزنىڭ كەمچىل بولۇشى، رەتلەش، تەھ-
رىرلەش سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلىدىن كەمچىلىك ۋە
خاتالىقلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي. بۇ ماتېرىيال يەنىلا تارىخ تەتقى-
قاتچىلىرى ئۈچۈن بىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. شۇ-
نىڭ ئۈچۈن بۇ ماتېرىيالدا بايان قىلىنغان ۋەقەلەردىن تولۇق
خەۋەردار بولغان يولداشلارنىڭ تولۇقلىشىنى ۋە تۈزىتىشىنى سە-
مىمىلىك بىلەن ئۈمىد قىلىمىز.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تۇرپان شەھەر-
لىك كومىتېتى تارىخىي ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى.

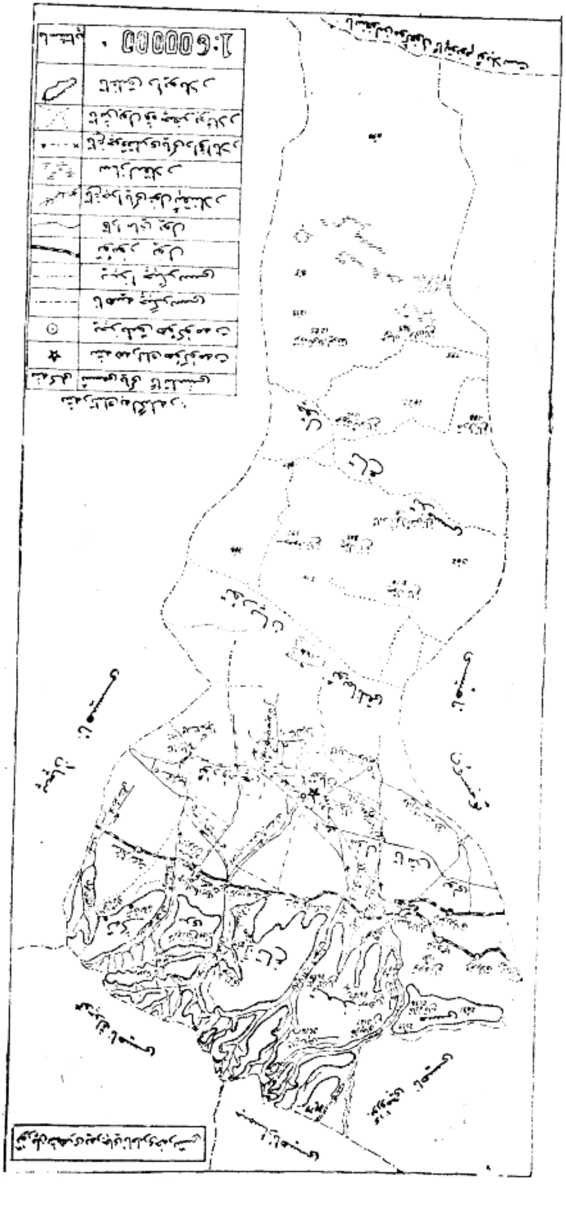

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1

I تۇرپان شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئاسا-
سى ئەھۋالى 1

II تۇرپاننىڭ قىسقىچە تارىخى. 13

1- ئىككى خەن سۇلالىلىرىدىن بۇرۇنقى ئۇرۇقداش قەبىلە-
چىلىك دەۋرى. 13
(تەخمىنەن 6 - 7 مىڭ يىللار بۇرۇنقى تاش قورال-
لار دەۋرى)

2- ئىككى خەن، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى زامانىدىكى غوس
دەۋرى 16
(مىلادىدىن بۇرۇنقى 202 - يىلدىن 263 - 265 -
316 - يىلغىچە)

3- جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر، سۈي، تاڭ سۇلالى-
لىرى زامانىدىكى قوچۇ دەۋرى........................ 22
(مىلادى 420 - 581 -، 907 - يىللارغىچە)

4- سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرى زامانىدىكى ئۇيغۇرلار دەۋرى.... 25
(مىلادى 207 - يىلدىن مىلادى 1368 - يىللارغىچە)

5- مىڭ، چىڭ، سۇلالىلىرى زامانىدىكى تۇرپان دەۋرى.... 31
(مىلادى 1368 - يىلدىن، مىلادى 1911 - يىلغىچە).

6- شىنخەي ئىنقىلابىدىن شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر
ئۆتكەن تۇرپان دەۋرى........................ 40

(1911 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە)

III تۇرپان مەدەنىيىتى 50

1 - تۇرپاننىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى 50

2 - تۇرپاندا يېقىنقى زامان مەدەنىيەت مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىيات ئەھۋالى 54

IV 1930 - يىللاردىكى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن ئەسلىمە 67

1 - قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى 67

2 - قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ تۇرپانغا يېتىپ كېلىشى 79

3 - خوجىنىياز ھاجىنىڭ ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شىڭ شىسەي بىلەن بىرلىشىشى 83

4 - جەنۇبىي شىنجاڭدا بولغان بەزى ۋەقەلەر ۋە تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئاقىۋىتى 91

V 1947 - يىلىدىكى تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن ئەسلىمە 104

1 - 11 ماددىلىق بىتىمنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە ئۇنىڭ تۇرپاندىكى ئىجراسى 104

2 - ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تۇرپانغا كېلىشى 123

3 - تۆت سوقىما ۋەقەسى، ۋە سىڭگىم ئېغىزىدىكى ئۇرۇش 129

4 - تۇرپان پارتىزانلىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىگە قوشۇلۇشى 143

IV - تۇرپاندىكى ئاسارە - ئەتىقىلەر ھەققىدە قىسقىچە مەلۇمات 153

1 - يارغول قەدىمى شەھىرى 153

2 - قوچۇ (ئىدىقۇت) قەدىمى شەھرى 157

3 - بىزەكلىك مىڭ ئۆيى 163

4 - يارغول مىڭ ئۆيى 165

5 - تەيزاڭ مۇنارى 166

6 - سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى 168

VII - ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى 172

1 - ئائىلە 172

2 - نىكاھ 176

3 - يېمەك - ئىچمەك، ئۆي - ئارام، كىيىم - كېچەك 182

4 - ھېيت - بايرام، ناخشا - ئۇسۇل 185

5 - ئۆلۈم - يېتىم، دىن 188

I تۇرپان شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئاساسىي ئەھۋالى

تۇرپان شەھىرى 1985 - يىلدىن بۇرۇن ناھىيە بولۇپ، تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيىتى تەرەققىي قىلغان، ماددىي بايلىقى مول، باياشات گۈزەل بوستانلىق جايدۇر. ئۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنىڭ شەرقىي شىمالىغا، بوغدا تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ تۆت ئەتراپىنى تاغ تىزمىلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. بۇ جاي مەملىكەت بويىچە ئۇرۇقلۇقتىكى مەشھۇر ئويمانلىق. پۈتۈن ناھىيە شەرقىي مېرىدىيان سىزىقىنىڭ 88 گىرادۇس 29 مىنۇت، 28 سېكۇنتتىن 89 گىرادۇس 54 مىنۇت 33 سېكۇنتقىچە، شىمالىي پاراللېل سىزىقىنىڭ 42 گىرادۇس 15 مىنۇت، 10 سېكۇنتتىن 43 گىرادۇس 36 مىنۇتقىچە بولغان ئورۇندا تۇرىدۇ. شەرق تەرىپى پىچان ناھىيىسى، غەرب جەنۇب تەرىپى توقسۇن ناھىيىسى، جەنۇب تەرىپى چۆل تاغ، شىمالىي تەرىپى تىيانشاننى بويلاپ ئۈرۈمچى، جىمسار، گۈچۈڭ ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. يەر مەيدانى 15 مىڭ 738 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ جايدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن تەركىب تاپقان. 203106 نەپەر ئاھالە ياشايدۇ.

(1987-يىلى 6 - ئايدىكى ئىستاتىستىكا سانىدىن ئېلىنغان)

تۇرپان شەھىرى بىلەن ئاپتونوم رايوننىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىنىڭ ئارىلىقى 182 كىلومېتىر كېلىدۇ.

تۇرپاننىڭ تەبىئىي شارائىتى ئالاھىدە بولۇپ پۈتۈن مەملىكىتىمىز بويىچە يەر تۈزۈلۈشى ئەڭ چوڭقۇر، ھاۋا كىلىماتى ئەڭ ئىسسىق جايدۇر. گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا بۇ جاي ئەسلىدە بىر ئىچكى دېڭىز بولۇپ كېيىن تاغ ھاسىل بولۇش ھەرىكىتى ئارقىلىق قۇرۇقلۇققا ئايلانغان. پۈتۈن ئويمانلىقنىڭ غەربىي - شىمالىي قىسمى ئېگىز، شەرقىي جەنۇبىي قىسمى تۆۋەن بولۇپ، يەر تۈزۈلۈشى ئىنتايىن ئېگىز - پەس. شىمالىي تەرىپىدىكى بوغدا تېغىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى دېڭىز يۈزىدە 5012 مېتىر ئېگىز بولۇپ، 4000 مېتىردىن يۇقىرى جايلىرىدا قارلار يىل بويى ئېرىمەيدۇ. بۇ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئاساسىي سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. غەربىدىكى قاراۋچىلىق تېغىنىڭ ئومۇمىي ئېگىزلىكى 3500 مېتىردىن 4000 مېتىرغىچە كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپىدىكى چۆل تاغنىڭ ئېگىزلىكى 1500 مېتىر كېلىدۇ. شەرق تەرىپىدىكى كوچاتېغى (قۇم تاغ) نىڭ ئېگىزلىكى 600 مېتىر كېلىدۇ. ئايدىڭكۆل تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر چوڭقۇر بولۇپ، ئويمانلىق بويىچە ئەڭ چوڭقۇر. شۇنداقلا پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قۇرۇقلۇقتىكى ئەڭ ئويمان جاي ھېسابلىنىدۇ.

ئويمانلىق ئىچىدە يەنە ئانچە ئېگىز بولمىغان يالقۇنتاغ بىلەن تۈزلۈق تاغلار شەرقتىن - غەربكە قاراپ سوزۇلۇپ، ئويمانلىقنى جەنۇب ۋە شىمالدىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا ئايرىپ تۇرىدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىي قىسمى تيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ ئېتىكىدىكى قەدىمقى يانتۇ - لاتقا تىندۇرما تۈزلەڭلىك بولۇپ

يانتۇلىقى $\frac{1}{30}$ چامىسىدا، جەنۇبىي قىسمى كەلكۈن تۈزلەڭلىكى بولۇپ يانتۇلىقى $\frac{1}{100}$ چامىسىدا كېلىدۇ. تۇرپان شەھرى دېڭىز يۈزىدىن 34.5 مېتىر ئېگىز تۇرىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ھاۋا كېلىماتى قۇرغاق كېلىماتقا كىرىدۇ. ئويمانلىقنىڭ ئەتراپى تاغلار بىلەن زىچ قاپلانغان بولۇپ، تېمپېراتۇرا تېز ئېشىپ، ئىسسىقلىق ئاسان تارقالمايدىغانلىقى، غەرب ۋە شىمالدىكى ئېگىز تاغلار يۇقىرى ھاۋا بوشلىقىدىكى سوغاق ھاۋا ئېقىمىنى توساپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، تۇرپاننىڭ ئىسسىق بولىدىغان ۋاقتى ئۇزۇن، ھاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، يامغۇر ئاز، بوران كۆپ بولۇشتەك ئالاھىدە كېلىماتنى شەكىللەندۈرگەن.

يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 13.9 گرادۇس بولۇپ ياز پەسلىدە ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 30 گرادۇستىن يۇقىرى؛ ئايرىم ھاللاردا ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 6-، 7-، 8-ئايلاردا 49.6 گرادۇسقا يېتىدۇ. يەر يۈزىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مۇتلەق تېمپېراتۇرىسى 76.6 گرادۇس، شەھەرنىڭ جەنۇبىدىكى قۇم بارخانلىرىدا يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 82.3 گرادۇسقا يېتىدۇ. يىل بويى 30 گرادۇستىن يۇقىرى، ئىسسىق بولىدىغان كۈنلەر 146 كۈنگە يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە 40 گرادۇستىن يۇقىرى ئىسسىق بولىدىغان كۈنلەر 90 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. شۇڭا كىشىلەر تۇرپاننى «ئوت يۇرتى»، «تونۇر» دېيىشىدۇ.

لېكىن ھاۋا كېلىماتى قۇرغاق بولغانلىقتىن قىشلىقى

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook

يەنىلا ھاۋا سوغاق بولىدۇ. تېمپېراتۇرا 105 كۈن ئەتراپىدا 0 C° گرادۇستىن تۆۋەن بولىدۇ. ئايرىم ھاللاردا ئەڭ تۆۋەن بولغاندا 0 C° گرادۇستىن تۆۋەن 29·9 گرادۇسقا چۈشىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. قىش بىلەن يازنىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ئارىلىقىدا ئەڭ چوڭ بولغاندا 76·5 گرادۇس پەرقلىنىدۇ. ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ پەرقى پەۋقۇلئاددە چوڭ بولۇشى تۇرپاننىڭ ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىنىڭ قىسقا، ياز پەسلىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن بولۇشى ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۇرگەن. بۇ يەردە 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن كېيىنلا يەرلەرگە ساپان تىكىلىپ تېرىقچىلىق باشلىنىدۇ. 3 - ئايدا باھار كىرىپ قۇشلار سايرايدۇ. گۈل چېچەكلەر خۇش پۇراق چاچىدۇ ھەمدە ئۆسۈملۈكلەر بىخ ئۇرۇپ ئۆسۈشكە باشلايدۇ. 5 - ئايدا ياز پەسلى كىرىدۇ. 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن كېيىن ئاندىن تېمپېراتۇرا تەدرىجى تۆۋەنلەيدۇ. كۈزلۈك سالقىن ۋاقتى ئاران 50 كۈن چامىسىدا بولىدۇ. يىللىق ئىسسىق ۋاقىت 3000 سائەتتىن كۆپرەك، قىروسىز ۋاقتى 220 كۈندىن 250 كۈن ئەتراپىغىچە بولىدۇ. بۇ ھالەت زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن ياخشى شارائىتلارنى ھازىرلاپ بېرىدۇ.

تۇرپاندا يامغۇر يېغىن ئاز بولۇپ، يىللىق ھۆل يېغىن مىقدارى 16·6 مىللىمېتىر بولىدۇ. قىشلىقى ئاساسەن قار ياغمايدۇ. لېكىن سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىشى 2844·9 مىللىمېتىر بولىدۇ. تۇرپان ھاۋا تېمپېراتۇرىسىنىڭ ئۈستۈن بولۇشى. ئىسسىق بولىدىغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن بولۇشى، ھاۋانىڭ قۇرغاق بولۇپ، يامغۇر يېغىنىنىڭ ئاز بولۇشى، دۇنياغا داڭلىق

كىشمىش ئۈزۈم ۋە ئۈزۈن تالالىق پاختىنى ئۆستۈرۈشكە باپ كېلىدۇ.

تۇرپان شىنجاڭ بويىچە بوران كۆپ چىقىدىغان ئورۇنلارنىڭ قاتارىدا بولۇپ، بوران 3 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئارىلاپ - ئارىلاپ چىقىپ تۇرىدۇ. 4 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئەڭ كۆپ چىقىدۇ. چۈنكى تۇرپان تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شامال ئېغىزىغا جايلاشقان، شۇڭا ئايرىم يىللىرى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 8 بالدىن يۇقىرى بوران 31 قېتىمدىن ئارتۇق،ئەڭ كۆپ بولغاندا 69 قېتىمغا يېتىدۇ.

(1961 - يىلى 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، 1963 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، 1963 -يىلى 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى تارىختا ئاز ئۇچرايدىغان 12 بالدىن يۇقىرى پەۋقۇلئاددە دەھشەتلىك بوران چىققان) قۇم بوراننىڭ تەھدىتى ئېغىر. تۇرپاندا بوران 3 خىل بولىدۇ.

بىرىنچىسى: ئويمانلىقنىڭ ئىسسىق ھاۋا ئېقىمى بىلەن، شىمالىي شىنجاڭنىڭ سوغاق ھاۋا ئېقىمى ئوتتۇرىسىدا كۈچلۈك ھاۋا بېسىمى پەلەمپىيى شەكىللىنىش بىلەن پەيدا بولىدىغان شىددەتلىك بوران. بۇ شىمالىي شىنجاڭدىن داۋانچىڭ ئارقىلىق ئويمانلىققا بېسىپ كېلىدۇ. بۇ بورانغا ئايدىڭكۆل، يار، چاتقال يېزىلىرى دوچىكېلىپ بوران ئاپىتىگە ئېغىر ئۇچرايدۇ.

ئىككىنچىسى: ئويمانلىق ئىچىدە ھاۋا تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلىشى تۈپەيلىدىن، ھاۋانىڭ دوقۇرۇشۇپ ئېقىشى بىلەن پەيدا بولىدىغان تاغ بورىنى، بۇ ئادەتتە چۈشتىن كېيىن چى-

قىپ كەچتە توختاپ قالىدۇ.
ئۈچىنچىسى: ئويمانلىق بىلەن تىيانشان، قاراۋچىلىك تاغلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىگىز - پەسلىكتە پەرق چوڭ بولغانلىقتىن پەيدا بولىدىغان ئىسسىق شامال، بۇنىڭ بۇغدايمەھسۇلاتىغا زىيىنى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. بىرىنچى خىلدىكى بورانىڭ زىيىنى پەۋقۇلئاددە ئېغىر. تارىختىن قارىغاندا بۇ بوران قاتتىق چىققان ۋاقىتلىرى ئۆسۈملۈك زىرائەتلەرنى نابوت قىلىپلا قالماستىن، قاتناشنى توختىتىپ قويۇش، تېلېفون، سىم يوللىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش، جاڭگال يوللىرىدىكى كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇش، بۇلاق كارىزلارنى تىندۇرۇۋېتىشتەك بالايى - ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن.
تۇرپاننىڭ يەر ئۈستى،يەر ئاستى سۇيى بولۇپ تيانشان، يالقۇنتاغ قاتارلىق سۇ سىستېمىلىرىغا بۆلۈنۈپ شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ ئاقىدۇ. قىشلىقى سۇيى ئايدىڭكۆلگە قۇيۇلىدۇ. (ئازادلىقتىن كېيىن چوڭ - چوڭ سۇئامبارلىرى قۇرۇلغاچقا ھازىر ئايدىڭكۆلگە قۇيۇلىدىغان سۇ مەنبەئى ئاساسەن ئۈزۈلۈپ، ئايدىڭكۆل قۇرۇق كۆلگە ئايلىنىپ قالدى) يىللىق ئېقىش مىقدارى 730 مىلليون كوپ مېتىر.
تيانشان سۇ سىستېمىسى، چالقان، قاراكۆغول،قارايۇزى. تارلاڭ، يوغانتېرەك قاتارلىق 5 ئېقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۇ مەنبەئى — تيانشان قار - مۇز ئېرىندىلىرى، يازپەسلىدىكى شىددەتلىك تاغ يامغۇرلىرىدىن ئىبارەت. شۇڭاسۇ - مىقدارى تۇراقلىق ئەمەس. بەزىدە ئاز، بەزىدە كۆپ بولىدۇ. 7 -، 8 - ئايلاردا دائىم كەلكۈن كېلىپ تۇرىدۇ. ئەڭ چوڭ كەلكۈننىڭ ئېقىش مىقدارى 300 كوپ مېتىردىن ئېشىپ، شىد-

دەتلىك كەلكۈن ئەژدىھاسىنى ھاسىل قىلىدۇ. لېكىن ۋاقىت ئۇزۇن بولمايدۇ.

يالقۇنتاغ سۇ سىستېمىسى بۇلاق كارىز سۇيىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلاق سۇيىنىڭ يىللىق ئېقىش مىقدارى 200 مىليون كۇب مېتىردا يېتىدۇ. ئۇ — مۇرتۇق بۇيلۇق، قۇرۇتقا، يارغول، ياڭغۇلۇق، چوڭ ياغ، كىندىك، قاتارلىق 7 سۇ ئېقىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە مۇرتۇق، بۇيلۇق، يارغول، چوڭ ياغلارنىڭ سۇيى ئۇلۇغراق. بۇ ئېقىملارنىڭ سۇ مەنبەئى — تىيانشان سۇ سىستېمىسىدىكى ھەر قايسى ئېقىنلاردىن تارىلىپ كەلگەن يەر ئاستى سۇيىدىن ئىبارەت. بۇ — يەر ئاستى ئېقىملار يالقۇنتاغ، تۇز تاغلارغا توسىلىپ تاغنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدە چوڭ - كىچىك ئوخشاش بولمىغان بۇلاق سۇيى بولۇپ كۆتىرىلىپ بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ، ئۇلۇق ئېقىملارغا ئايلىنىدۇ. بۇلاق سۇلىرى قىشلىقى توڭلىمايدۇ، بۇلاق سۇلىرى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا يېقىن بولۇپ، تۇرپاننىڭ دېھقانچىلىققا ئىشلىتىدىغان مۇھىم سۇ - مەنبەلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تىيانشان تېغى بىلەن، يالقۇنتاغ ئارىلىقىدا، ساي يەرلەرنى سۇغۇرىدىغان بۇلاق كۆزلىرى تارقالغان. چوڭراق بۇلاقلار چىچان، شاپتۇللۇق، دۆڭگول قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تۇرپاندا چوڭ - كىچىك 1859 بۇلاق بار. بۇ چوڭ - كىچىك بۇلاقلار بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ چوڭ - كىچىك ئېقىملارغا ئايلىنىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىدۇ. شۇڭا ئويمانلىققا تۇتاش - تۇتاش بوستانلىقلار بارلىققا كەلگەن.

تۇرپان خەلقى يەنە يوشۇرۇن يەرئاستى سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ ئىنتايىن ئەپچىل سۇغىرىش شارائىتىنى ياراتتى. ئۇزۇن مۇددەت ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتىدە كارىز ئىجاد قىلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈردى. تۇرپاندا 583 كارىز بار. ئۇزۇن بولغانلىرى 10 كىلومېتىردىن ئارتۇق. قىسقا بولغانلىرى 1 كىلومېتىر چامىسىدا كېلىدۇ. ئادەتتىكىلىرى 6·5 كىلومېتىر بولىدۇ. كارىزلارنىڭ ئومۇم ئۇزۇنلۇقى 2400 كىلومېتىرغا يېتىدۇ. بۇ، تۇرپاندىكى غايەت زور سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كارىزنىڭ سۇ مىقدارى، ئاساسەن تۇراقلىق. قىشلىقى ئىللىق، يازلىقى مۇزدەك، سۈزۈكلىكى خۇددى ئەينەككە ئوخشاش. كارىز سۈيى بىلەن تۇرپان شەھىرىدىكى پۈتۈن تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمى سۇغۇرىلىدۇ ھەم تۇرپان خەلقىنىڭ تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلىدىغان ئاساسىي سۇ مەنبەئى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئومۇم ئېقىش مىقدارى 7 كۇپ مېتىر، سېكۇنتقا يىللىق ئېقىش مىقدارى 230 مىليون كۇپ مېتىرغا يېتىدۇ.

تۇرپاننىڭ تۇپراق خىللىرىمۇ ناھايىتى كۆپ. شىمال قىسمىدىكى تاغلىق يەرلەردە ئىگىز تاغ چىملىق تۇپرىسى، قوڭۇر تۇپا ۋە قارا چىلان تۇپرىسى بار. تاغ ئېتەكلىرىدە جىگەررەڭ چۆل تۇپرىسى كەڭ تارقالغان. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سۇغۇرىلىدىغان تېرىلغۇ يەر تۇپرىسى، شورتاڭ تۇپرىسى، تېپىك شور تۇپا بار. جەنۇبىي قىسمىدا جىگەررەڭ چۆل تۇپرىسى كەڭ تارقالغان.

يالقۇنتاغنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى سىڭگىم يېزىسى ئەتراپىدى-

كى يەرلەر چىملىق بولۇپ، ئورگانىك ماددىلار كۆپ. تۇزۇلۇشى ياخشى. تۇپراق تەركىبىدە شور ناھايىتى ئاز. يالقۇنتاغنىڭ جەنۇبىي ئاستانە، قارا خوجا، چاتقال قاراخوجا كارىزى ئەتراپىدىكى تۇپراقلارنىڭ تەركىبىدە شور بىر قەدەر ئاز. شۇڭا بۇ يەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى تېرىشقا بولىدۇ. تېرىلغۇ يەرلەر ئوتتۇرىسىدا پايدىلىنىشقا بولىدىغان نۇرغۇن پىشىق بوز يەر ۋە خام بوز يەرلەر بار.

يار — ئۇزۇمچىلىك يېزا ئەتراپلىرى سۇغۇرۇلىدىغان تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىغا كىرىدۇ. تۇپراقنىڭ خاراكتېرى جەھەتتە سېغىز توپا ۋە سېرىق توپا كۆپرەك، پىشقان توپا ۋە قارا توپا ئازراق. تۇپراقنىڭ شور تەركىبى ئانچە كۆپ ئەمەس. ئورگانىك ماددىلار ئازراق.

چاتقال، ئايدىڭكۆل يېزىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شورتاڭ، توپىسى ۋە چىم توپىسى بولۇپ، شور تاڭ توپا چاتقال يېزىسى ۋە ئايدىڭكۆلنىڭ يۇقىرى قىسمىغا تارقالغان، ئايرىم جايلاردا تۇپراقنىڭ ئۈستى قاتلىمىدا ئادەتتە 10 سانتىمېتىردىن 30 سانتىمېتىرغىچە تۇز قاسىرىقى بار. بۇ تۇز قاسىرىقىنى ئېلىۋەتكەندىن كېيىن تۇپراقنىڭ ئۈنۈمى ياخشىلىنىپ، شور كۆپ زىيان سالالمايدۇ. چىملىق يەرلەر ئايدىڭكۆلگە يېقىنراق بولۇپ. بۇ يەردە يەر ئاستى سۈيى يۇقىرى، سۇ ۋە يەرنىڭ سۈپىتى ناچار، ئۈنۈمى تۆۋەن، تۇزنىڭ زىيىنىمۇ چوڭ، لېكىن نۇرغۇن جايلىرىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا بولىدۇ.

ئايدىڭكۆلدىكى قالدۇق تۇز تۇپراقنىڭ ئۈستۈنكى قاتلىمىدا قۇرۇپ كەتكەن نۇرغۇن قومۇچ يىلتىزلىرىنىڭ قالدۇقلىرى بار. قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان يۇمشاق توپا

此为试读，需要完整PDF请访问：www.ertongbook